

М.Грушевський висловив цікаві думки з приводу церковно-адміністративної діяльності Петра Могили, який „обстоював автократичну владу митрополита й єпископів, неприяно ставився до ідей народовластя, висунених попередньою добою, суворо обтинав претензії братства на участь у церковних справах і тримав їх у повній залежності від себе”. Але водночас Могила рішуче ставивсь і проти будь-якого втручання патріархів до українських церковних справ. Тут політичні плани польського уряду „вповні сходились з власними поглядами Могили, - він справді приготував ґрунт для незалежного українського патріархату”. Необхідно погодитись з твердженням М.Грушевського, що „аж до останньої московізації, переведеної при кінці XVIII ст., Київська академія, а з нею й українське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною Могили, його духом”.

Отже, М.Грушевський, не ідеалізуючи багатогранну діяльність Петра Могили, виділяв як позитивне, що він зробив, так і негативне. „... Діяльність Могили і з релігійного, і з національно-культурного становища, поруч сторін позитивних, мала й величезні хиби. Він відірвав українську церкву від народного життя, звівши до найменших розмірів діяльність братств і участь громади в церковних справах та розірвавши зв'язки з козащиною – виразницею національних і соціальних народних змагань тих часів. Замкнувшись у своїх канонічних привілеях, зреформована ним церква в усім мусила шукати помочі та підпори у влади чужорідної: польської та московської; тому так легко потім і змосковщилась та збюрократизувалась – стала простою галуззю царської адміністрації”. До цього додамо, що на такий стан справ негативно впливали також інші важливі чинники, які не можемо приписувати Петру Могили.

Сучасні історики та літературознавці продовжують вивчати життя і діяльність П.Могили. З.Хижняк у монографії „Києво-Могилянська академія” (1981) відзначала, що „у добу, коли жив і діяв П.Могила, соціальні, політичні й національні суперечності на Україні загострилися. Наростала хвиля народного обурення проти соціального й національного гніту. У цих умовах діяльність Могили, спрямована на розвиток освіти й науки, поглиблення зв'язків України з Росією, сприяла пробудженню свідомості українського народу, зміцненню його волі до боротьби за незалежність”. Аналогічні думки висловив В.Микитась у праці „Давньоукраїнські студенти і професори”: „Петро Могила – найпомітніша глиба в історії української культури і духовності”.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ПЕРЕЯСЛАВСЬКУ УГОДУ 1654 РОКУ

Переяславській Раді 1654 року присвячена така низка книг, статей та художніх творів, що, здавалося б, вже важко сказати щось нове. Однак, так трапилось, що протягом тривалого часу офіційна радянська історіографія трактувала події, що відбулися в Переяславі, як добровільне воз'єднання двох братніх народів – українського і російського. Можливо, саме тому Богдана Хмельницького – одного з небагатьох українських гетьманів, майже не піддавала критиці більшовицько-комуністична історіографія. А як же було насправді?

В цьому нам допоможе розібратися видатний український історик, академік Михайло Грушевський. Він присвятив ряд праць відповіді на питання: що відбувалося в Переяславі? На яких умовах Україна підписувала договір з Москвою? Історія Переяславської угоди Богдана Хмельницького з Росією знайшла відображення в цілому ряді праць М.Грушевського, зокрема в його фундаментальній „Історії України-Руси”, „Ілюстрованій історії України”, „Очерке истории украинского народа”. Крім них

вчений написав кілька спеціальних праць про Переяслав. У статті „Україна і Росія” М.Грушевський писав, що „Хмельницький з старшиною від самого початку повстання хотіли, щоб „московське правительство” своїм військом зв’язало Польщу, а особливо Литву, і дало змогу Україні обернути всі свої сили на визволення всієї української землі і сформування її в Українську державу”. Цю думку М.Грушевського підтверджують багато архівних матеріалів, зокрема „Документи Богдана Хмельницького” (1961).

Михайло Грушевський чітко довів, що „Україна як стала фактично після великого повстання 1648 року самостійною державою, так і далі нею була”. У статті „Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті й тексти” М.Грушевський однозначно констатував: „Козацька Україна в 1648-1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сих літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Московією. Вона фактично володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу: територія, котру охоплює державна організація, людність, яка признає над собою певну власність, і власть, яка виконує свої розпорядження на сій території і над сею людністю. Людність сеї України не признавала над собою ніякої іншої власті, крім війська і уставленого ним гетьманського уряду”. Отже, на час підписання Переяславської угоди Росія мала справу з певним державним об’єднанням, яким була Україна.

Михайло Грушевський детально описав сам процес, який призвів до підписання „Березневих статей”. У праці „Про старі часи на Україні (Коротка історія України)” він пише: „... дня 8-го січня скликав Хмельницький раду козацьку військову. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар зіставив Україну при її вільності і ворогам її не видавав. Тоді бояри закликали всіх до церкви, щоб присягти цареві. Але Хмельницький з старшиною зажадав, аби наперед бояри присягли за царя, що він вільності й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть... На те бояре сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський цар – „самодержець” і присяги своїм підданам не складає”. Серед тих, хто відмовився присягати московському цареві був полковник Іван Богун і керівництво православної церкви, яке добре розуміло, що значить для них об’єднання з Московією. Відомий історик церкви І.Огієнко у своїй праці „Українська церква” (Прага, 1942) зафіксував: „... в договірних статтях Богданових від 12 березня 1654 р. ... немає статті про піддання Київської митрополії Московській. Але до 1659 р. московський уряд заявляв, що стаття про піддання Київської митрополії Московському патріархатові була в договірних статтях Богдана Хмельницького”.

Незважаючи на інцидент, який виник під час проведення Ради в Переяславі, Хмельницький вирішив його згладити. „Гетьман з старшиною, аби справи не розбити, - писав М.Грушевський, - бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі. - згодились присягти на слово боярів-послів, що цар не тільки зіставить в цілості права й устави, привілеї і всякі свободи України, себто її нинішній самостійний державний устрій, а ще примножить і розширить”. Через місяць Хмельницький вислав козацьке посольство до Олексія Михайловича. „Поїхав військовий суддя Богданович і полковник Тетеря з великим двором, - писав М.Грушевський у своїй праці „Про батька козацького Богдана Хмельницького” (1909), - до Москви приїхали в перших днях марта. Цар прийняв їх з великою честью. Посли передали йому грамоту Хмельницького, гетьман у ній висловив утіху, що Україна прийшла в союз з Московщиною і під зверхність московського царя; просив, щоб цар підтвердив права і вільності українського народу – як царські послы обіцяли, що дасть їм права більші, ніж мали за князів давніх і за королів польських”. Козацьке посольство виклало перед російським самодержцем українські вимоги, які прийнято називати „статтями Богдана Хмельницького”. Москва була змушена визнати, що „устрій України ґрунтується і вона правиться на своїм

власнім, договором з Москвою забезпеченім праві, яке в актах означається терміном „прав і вольностей, які бували при в. кн. Руських і королях польських” і котрі царським правительством можуть примножатись, а не вкорочуватись”.

Навіть поверхове ознайомлення з „Березневими статтями” свідчить про те, що Україна їх підписувала як суверенна держава, а тому буде несправедливо звинувачувати Богдана Хмельницького в зраді Україні. Михайло Грушевський детально їх проаналізував. „Головою українського правління, - писав він, - московське правительство признало гетьмана, свobodно вибраного військом, без усякого мішання в те московського правительства, яке має бути тільки оповіщене про довершений вибір.

За гетьманом воно признало право дипломатичних зносин; хотіло обмежити його тільки щодо Туреччини й Польщі, але гетьманське правительство цього обмеження не прийняло, і на практиці правительство гетьманське і правительство московське вело свою дипломатію самостійно, не координовано навіть, і на сім ґрунті виникли головні непорозуміння і конфлікти.

Україна має власне військо, яке стоїть під властю гетьмана, і тільки його, - права розпоряджатись українським військом безпосередньо московське правительство навіть не заявляло.

Судівництво українське признає вповні незалежним і автономним без права якого-небудь відклику до московського уряду.

Адміністрацію Україна хотіла мати також автономну. Московське правительство, навпаки, хотіло держати там своїх воєвод. Кінець кінцем воно пропустило сей пункт в статтях зовсім і пробувало висувати пізніше, при нагоді. Але українська сторона стояла на тім і пізніше, що ці московські воєводи не повинні нічим мішатися до адміністрації, і се мусило прийняти і московське правительство”.

Із вищенаведеного матеріалу видно, що Україна почувала себе не ослабленою, як писали деякі історики, а, навпаки, твердо стояла на ногах, захищаючи свій суверенітет. Доказом такої тези є той факт, що Росія змушена була приймати „статті” в українському варіанті майже без обмежень. І як не погодитися з висловлюванням Михайла Грушевського, що „Україна і під сею зверхністю (Росії – Авт.) не затратила свого державного характеру...”. „Березневі статті”, на думку Грушевського, свідчать про те, що „прилучення мало характер персональний, а не реальний. Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві з його потомством. Се факт персонального сполучення, наслідком вибору. Але що московського царя вибрано разом з потомством, то сполучення мало тривати доти, доки існувало потомство Олексія Михайловича”.

Як же можна оцінити „Березневі статті” 1654 року? Що це, договір про возз'єднання чи приєднання? Для М.Грушевського не було сумніву, що „сполучення України з Москвою було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення”. Такої ж точки зору притримується переважна більшість сучасних вітчизняних дослідників.

Після укладення „Березневих статей” російське військо вступило на територію України для того, щоб допомогти козакам розгромити Польщу. Хмельницький досить швидко переконався, що росіяни не стільки громлять поляків, як постійно втручаються у внутрішні справи України, цим самим порушуючи умови Переяслава. „Хмельницький, - писав М.Грушевський, - став шукати нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів розірвати”. Він налагоджує дружні стосунки з Туреччиною, Швецією та Угорщиною, а весною 1657 року починає війну з Польщею. Михайло Грушевський відзначав, що у війні „козакам не пощастило, в війську прокинувся непослух. Хмельницький і без того був хворий, а ся прикрість більше його розстроїла і він умер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними”. До цього додамо, що

український гетьман помер при загадкових обставинах. Микола Костомаров вважав, що його отруїли поляки. Ми не відкидаємо і таку думку, що його вбила Москва.

На цьому би можна і закінчити розвідку про „Березневі статті” Богдана Хмельницького. Але ми цього робити не будемо. Вся справа в тому, що Росія неодноразово буде на них посилатися, називаючи українського гетьмана щирим прихильником Росії. Однак, про все по порядку. Після смерті Богдана козацька старшина обрала в гетьмани його сина, слабохарактерного політика Юрія Хмельницького. „Але до булави треба голови, - писав Грушевський, - а Юрко був молодий та невдалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем”. Правда, його правління було недовготривалим, а спроби вирватися з „обіймів” Росії невдалі, і гетьманом знову став Юрась Хмельницький.

Росія зажадала, щоб Юрій Хмельницький дав присягу притримуватися підписаних Богданом Хмельницьким статей, що Юрась і зробив. Але чи були це ті ж самі статті Богдана? Михайло Грушевський з цього приводу писав: „Дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі „статті” були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і з різними листами до гетьмана... З грамот головне, принципіальне значення мала грамота Запорозькому війську... Вона коротко збирала головніше з затверджених статей, в іншим відкликуючися до їх самих, і властиво мала служити конституційною хартією України. Але на практиці... роль сеї хартії перейшла до „статей”, і то не в автентичній редакції 21 березня, а в якійсь непевній, пізнішій переробці...”. Таким чином, „статті Богдана Хмельницького” були підроблені, сфальсифіковані, і ці сфальсифіковані статті царські бояри підсунули безталанному Юрасеві Хмельницькому як оригінал.

Так Москва, правдами і неправдами, добивалася повного підпорядкування собі України.

Запорозький гетьман Богдан Хмельницький, якому в грудні 1995 року сповнилося 400 років від дня народження, був видатним політичним діячем, вірним сином свого знедоленого народу. Підписуючи договір з Росією, він переслідував єдину мету: звільнити Україну від поляків і зберегти незалежність. Видатний український історик Михайло Грушевський писав, що „народ український не забув Богданові того добра, що хотів для України славний гетьман. Він оспівав Богданові діла в піснях і думках, як ні одного з гетьманів. Він доніс ці пісні і думи до наших часів, як не доніс такої пам’яті ні про кого і ні про що в усій історії українській! Його слава козацька, молодецька не вмере, не поляже, та буде вона славна поміж друзями-молодцями однині і довіку!”.

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ЙОГО ПОПЕРЕДНИКИ ТА ПОСЛІДОВНИКИ (із наукової спадщини академіка Валерія Смолія)

Валерій Андрійович Смолій особливої реклами не потребує. З його іменем нерідко, і це справедливо, пов’язують сучасний стан справ в історичній науці на Україні. Саме він очолює Інститут історії України Національної Академії Наук України – головний центр вітчизняної історичної науки. Короткі біографічні відомості наводяться в бібліографічному довіднику «Вчені Інституту історії України», перший випуск якого побачив світ у Києві в 1998 р.

«Смолій Валерій Андрійович (1.1.1950, с.Авратин Волочиського району Хмельницької області) – фахівець з національної історії доби середньовіччя та нового